

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ SİNTAKTİK BÜTÖVDƏ MƏNTİQİ-SEMANTİK ƏLAQƏ TIPLƏRİ

Vüsalə Kərimli

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: vusala.karimli@gmail.com

Xülasə. Sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr müxtəlif məntiqi-semantik əlaqə tipləri ilə bir-birinə bağlanırlar. Bu əlaqə tipləri kimi zəncirvari, paralel, qarışıq və xətti əlaqənin adı qeyd edilir. Məqalədə həmin əlaqə tiplərinin xüsusiyyətləri və Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində mövcudluğu haqqında danışılır.

Açar sözlər: bədii nəsr, mətn, sintaktik bütöv, məntiqi-semantik əlaqə.

LOGICAL-SEMANTIC TYPES OF COMMUNICATION IN SYNTACTIC WHOLE OF MIR JALAL PASHAYEV'S LITERARY PROSE

Vusala Karimli

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. Sentences forming syntactic whole are interconnected with different logical and semantic types of communication. These types of connections are called chain, parallel, mixed and linear. The paper discusses the characteristics of these types of connections and their existence in the artistic prose of Mir Jalal Pashayev.

Keywords: artistic prose, text, syntactic whole, logical-semantic communication.

ЛОГИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СВЯЗИ В СИНТАКСИЧЕСКОМ ЦЕЛОМ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ МИР ДЖАЛАЛА ПАШАЕВА

Вусаля Керимли

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. Предложения, образующие синтаксическое целое, взаимосвязаны с различными логическими и семантическими типами общения. Эти типы соединений называются цепными, параллельными, смешанными и линейными. В статье рассматриваются особенности этих типов связей и их существование в художественном издании Мир Джалала Пашаева.

Ключевые слова: художественная проза, текст, синтаксическое целое, логико-семантическая связь.

1. Giriş

Hal-hazırda dünya dilçiliyində sintaksisin ən böyük vahidi kimi mətn qəbul edilir. Mətnin əmələ gəlməsində isə xüsusi linqvistik vahid olan sintaktik bütövlər önəmli rol oynayır. İ.S. Papuşa sintaktik bütövü mətnin xüsusi qaydada təşkil edilmiş qapalı cümlələr qrupundan ibarət və qrammatik vahidliyə malik komponenti kimi xarakterizə edir [19, s.30]. M.X. Şxapaseva isə sintaktik bütövü iki və daha artıq cümlədən təşkil olunub semantik və funksional tamlığa, sintaktik quruluşa, kommunikativ bütövlüyə və intonasiyaya malik vahid kimi xarakterizə edir [22, s.2].

Mətnə sintaktik bütövün aktual üzvlənməsi həm əlaqəlilik, həm də semantik bağlılıq hesabına başa gəlir. Hər ikisi sintaktik bütövdə aktual olmayan informasiyanın - temanın, yeni olan məlumatın - remanın dinləyici və oxucuya çatdırılmasına xidmət edir. Tematikləşmə və

rematikleşmə isə sintaktik bütövdəki cümlələr arasında məntiqi-semantik əlaqə növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Sintaktik bütövün komponentlərinin bir-biri ilə fərqli şəkildə əlaqələnməsi nəticəsində sintaktik bütövün müxtəlif məntiqi-semantik əlaqə tipləri meydana gəlir. Müəlliflərdən bəzisi həmin əlaqə tiplərini zəncirvari və paralel [1; 6; 7; 8; 13; 14; 15; 22], digərləri zəncirvari, paralel və qarışıq [3; 4; 11; 19; 20; 16; 17], F.Əlizadə isə bu bölgünü zəncirvari, paralel və xətti deyə təsrifləndirir [12].

2. Zəncirvari əlaqə

Zəncirvari əlaqə ən geniş yayılmış əlaqə tipidir. Çünki bu əlaqədə cümlələrin əlaqələnməsi bir xətt üzrə inkişaf edir. Bir xətt üzrə inkişafda hər sonrakı cümlənin izahı özündən əvvəlki cümlədə yerləşir. Bu dinləyiciyə, oxucuya hadisələri ardıcıl şəkildə rahat başa düşməsinə kömək edir.

Zəncirvari əlaqə tema-rema əvəzlənməsinin ən möhkəm olduğu əlaqə tipidir. Bu əlaqənin əsas xüsusiyyəti odur ki, əvvəlki cümlənin reması sonrakı cümlənin teması kimi çıxış edir və bu prosesin – cümlələrin bir-birinə zəncirvari birləşməsinin bütün sintaktik bütöv boyu davam etdiyi müşahidə olunur [8, s.457].

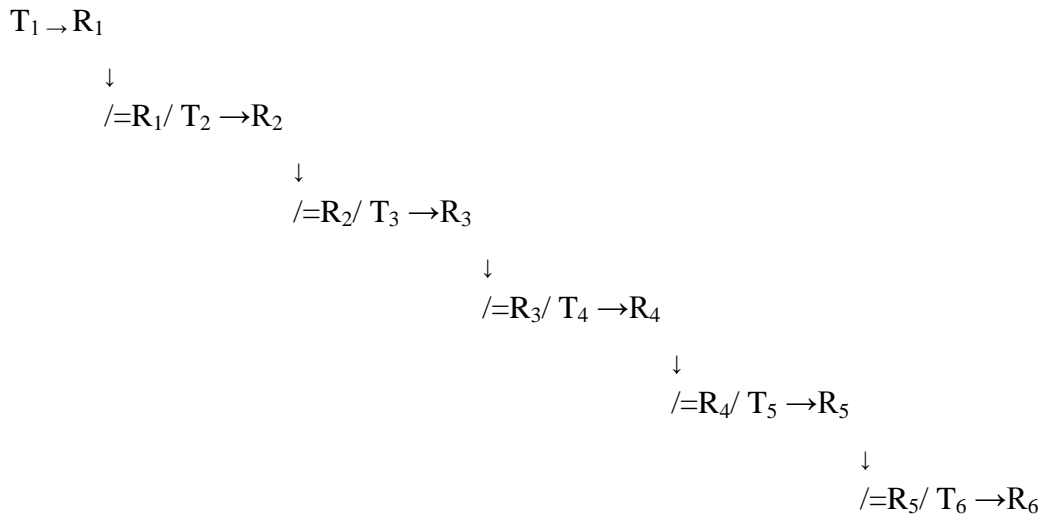
Zəncirvari əlaqəni həm də “kontakt əlaqə” kimi adlandıran F.Əlizadə bu əlaqə tipindəki tema-rema əvəzlənməsini belə şərh edir: “Zəncirvari əlaqədə informativ açılış hissəsi olan rema digər cümlə üçün tema olduqda zəncirvari-kontakt əlaqə yaranır” [5, s.274].

Bu tip əlaqədə yeni informasiyanı sintaktik bütövün rematik komponentləri daşıyır, o informasiyanı irəlilədir. Təkrar informasiya isə tematik komponentdə verilir. Zəncirvari əlaqəli mikrotəmanın qurulmasının qanunauyğunluğuna əsasən temalar ya tamamilə, ya da qismən təkrarlanırlar [13, s.18].

Mir Cəlal Paşayevin “İki fermer” adlı hekayəsindən seçilmiş aşağıdakı sintaktik bütövdə zəncirvari əlaqə mətnə bir axıcılıq yaradır:

Daşlı küçə ağzında, bağçalı həyətlərin qabağında, çay kənarında qəhvəyi maşın dayandı. Bayaqdan bəri meşəiçi, dolama yamac yollarla gələn, dağlara səs salan maşınikənd uşaqlarıhatə etdilər. Onlar maşından çıxan, bu yerin camaatına oxşamayan antiqə geyimli, enli şlyapalı adamlara diqqətlə baxırdılar. Maşındakılardan biri kök, irigövdəli, ağbəniz, qırmızıyanaqlı, qızıldışlı, əyriətək kostyumlu, ucaboy bir kişi idi. Morul nemsələrinə oxşayan bu adam qırmızı qayışlı portfelini əlinə alıb, yanındakı şlyapalı qadına nə isə dedi, xırda qamaşan gözləri ilə kənd uşaqlarına baxdı. Uşaqlar ona, sonra da bir-birlərinə baxıb, gülüşmək istədilərsə də, özlərini saxladılar [10, s.27].

Bu sintaktik bütövün quruluş formulu aşağıdakı kimi vermək olar:

Bu cür zəncirvari əlaqənin hakim olduğu sintaktik bütövə komponentlərin belə yerləşməsi tema-remə əvəzlənməsini bütün mikromətn boyu nizamlı şəkildə davam etməsinə şərait yaradır. Burada yeni informasiya özündən əvvəlki informasiyadan doğur. İkinci cümlənin teması birinci cümlənin remasıdır. Bu ardıcılıq mikromətnin sonuna qədər davam edir.

K. Abdullayev zəncirvari əlaqədə təkrarların iştirakı ilə komponentlərarası əlaqə formalarını belə təsnif edir:

- Tam təkrar tipi;
- Natamam təkrar tipi;
- Əvəzlikli təkrar tipi [2, s.318].

Yuxarıdakı nümunədə həm tam təkrar tipinə, həm də əvəzlikli təkrar tipinə rast gəlinir.

Zəncirvari əlaqədə sintaktik bütövün teması daima inkişafda olur. Bu inkişafa təkan verən, tema və rema kimi çıxış edən sözlər müxtəlif qrammatik formalarda olurlar. Cümlədən cümləyə keçən sözlərdə dəyişiklik özünü göstərir. Predikat olan rema qrammatik dəyişikliyə uğrayaraq növbəti cümlənin obyekt və ya subyektivi olan temaya çevrilir.

3. Paralel əlaqə

Cümlənin məntiqi-semantik bağlılığının ikinci forması olan paralel əlaqə bir tema və ya bir remanın əsasında formalaşan cümlələrdən ibarət sintaktik bütövlərdə özünü göstərir. Paralel əlaqəli sintaktik bütövlərdə cümlələr vahid mərkəzi semantika ətrafında birləşir və ondan kənara çıxmır [4, s.11]. Paralel əlaqədə cümlələr ümumi hiperema ilə bağlı olurlar. İlk cümlədən sonra gələn cümlələr eyni quruluşlu olub birinci cümlənin mənasını açmağa xidmət edirlər [13, s.20]. Bir növ, paralellik yaradan vasitələr özlərindən öncəki və sonrakı cümlələr arasında əlaqə yaradaraq mənanı dəqiqləşdirir və dərinləşdirir. “Bu tip əlaqədə bir cümlənin reması digərinin temasına çevrilir, ümumiləşdirici cümlədəki fikir əsasən eyni quruluşlu, eyni tipli, eyni söz sırasına malik olan cümlələrlə hərtərəfli izah edilir” [8, s.459].

Biri deyir, mülk sahiblərinin var-yoxunu əlindən alıb kəndlilərə paylayacaqlar. Biri deyirdi, yox, torpağı kəndlilərə verəcəklər, qalan var-dövləti qoşun üçün, səngərlərdə vuruşub Qolçaqdan-Denikindən, müsavətdən hökumət alan soldatlar üçün işlədəcəklər. Başqa birisi deyirdi, elə deyil, mülk sahiblərinə pul verib mülklərini kasıblara pulsuz paylayacaqlar [10, s.106].

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrindən götürülmüş bu parçanın quruluş formulunu belə vermək olar:

$$\begin{aligned} T_1 \rightarrow R_1 & \Rightarrow [T \rightarrow R] \\ / = T_1 / T_2 \rightarrow R_2 & \Rightarrow [T \rightarrow R] \\ / = T_1 / T_3 \rightarrow R_3 & \Rightarrow [T \rightarrow R] \end{aligned}$$

Bu sintaktik bütövdə cümlələr bir-biri ilə əlaqəli deyil, bir növ müstəqildir. Hər cümlənin öz reması var və onlar “*biri deyir*” təkrar cümləsinin iştirakı ilə yaranan ümumi temanı izah edirlər, silsilə yaradırlar. Əgər sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin yerini dəyişsək, bu miktomətnin semantikasında heç bir dəyişiklik baş verməz.

4. Qarışıq əlaqə

Bəzi sintaktik bütövlərdə isə cümlələr həm zəncirvari, həm də paralel əlaqələrlə bir-birinə bağlanırlar. Bu xüsusiyyətinə görə onlar qarışıq əlaqə tipi kimi dilçilikdə qeyd edilir:

Tarixdə çox böyük və qüdrətli adamlar gəlib-gedib. Şahlar, sərkərdələr gəlib-gedib ki, bir əmri ilə milyonları hərəkətə gətirib. Alimlər gəlib-gedib ki, təbiətin, cəmiyyətin olmazın sirlərini açıb, qanunlarını aşkar eləyib [10, s.99].

Bu sintaktik bütövdə Mir Cəlal Paşayev cümlələri bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün əvvəlcə zəncirvari, daha sonra paralel əlaqədən istifadə edib. Birinci cümlənin reması digər iki cümlənin teması kimi çıxış edir. İkinci və üçüncü cümlələr isə öz aralarında paralel əlaqədədirlər və birinci cümlədən asılı vəziyyətdədirlər. Sonuncu iki cümlənin yerini dəyişsək, mikromətnin semantikasında dəyişiklik olmaz. Amma ilk cümlənin yerini dəyişsək və ya mətdən çıxarsaq, semantik bağlılıq pozular.

Yuxarıdakı sintaktik bütövün quruluş formulu isə belədir:

$$\begin{aligned} T_1 \rightarrow R_1 \\ \downarrow \\ / = R_1 / T_2 \rightarrow R_2 \\ \downarrow \\ / = R_1 / T_3 \rightarrow R_3 \end{aligned}$$

5. Xətti əlaqə

F. Əlizadə sintaktik bütövdəki cümlələr arasındakı məntiqi-semantik əlaqə növü kimi xətti əlaqəni qeyd edir [6, s.275]. Bu zaman cümlələr müstəqil olur. Onlar nə bir-birindən, nə də hipertemadan asılı olmurlar. Hər cümlənin öz teması və öz reması olur. Həmin cümlələrin

bağlanmasında heç bir qrammatik vasitələr iştirak etmir, əlaqəlilik olur. Yalnız semantik bağlılıq o cümlələri sintaktik bütövdə vahid semantika ətrafında birləşdirir:

Payız yeni girmişdi. Ancaq yayın yandırıcı istisi, boğucu bürküsü davam edirdi. Biz şəhərdən çıxmış, yaxın kəndlərin birinə doğru yol almışdıq. Yolun hər iki tərəfi də quraqlıq və bomboş idi. Uzaq dağların döşündə saralan küləşli zəmilərdən, boz və sıldırım yarpaqlardan başqa heç nə görünmürdü [9, s.33].

Bu mikrotemada cümlələr semantik bağlılıq əsasında bir araya gələrək sintaktik bütövü formalaşdırır.

Nəticə. Nəticə kimi qeyd etmək olar ki, Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövlərin məntiqi-semantik əlaqə tiplərinin dilçilikdə müəyyən edilmiş bütün növlərinə - zəncirvari, paralel, qarışıq, xətti əlaqəyə rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. (2012), Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər, Bakı: Mütərcim, 608 s.
2. Abdulla K. (2016), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: MTM-Innovation, 360 s.
3. Bəyzadə Q.M., (1999), Mətn sintaksisinin probleminə bir nəzər (Mətn sintaksisinin aktual problemləri adlı beşcildliyin əsasında, 2 cildə) I cild. Mülahizələr, isbatlar, sübutlar. Bakı, Patronat, 800 s.
4. Əliyev Y.V., (2005), “Kitabi-Dədə Qorqud” və bədii mətnin struktur-semantik təşkili. Metodik vəsait. Bakı, 137 s.
5. Əlizadə F., (2008), Mir Cəlalin hekayələri və mətn, Yazıçı və zaman. Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans materialları. Bakı: Bakı Universiteti, s.274-276.
6. İbişova V.N., (2018), Azərbaycan dilində mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü. Filol. e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ın avtoreferatı. Bakı, 31 s.
7. Hüseynova A., (2017), Mətnin komponentləri arasında məna əlaqələri və üsulları, Filologiya məsələləri, 6, s.26-32.
8. Kazımov Q.Ş., (2010), Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: Elm və təhsil, 500 s.
9. Mir Cəlal. (2013), Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı, Adiloğlu, 444 s.
10. Mir Cəlal. (2013), Əsərləri. 5 cildə. III c. Bakı, Adiloğlu, 456 s.
11. Алдаева З.А., (2008), Способы и средства связи компонентов сложного синтаксического целого в кумыкском языке, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Махачкала, 26 с.
12. Ализаде Ф.Ф., (1990), Актуальное членение предложения в современном Азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Баку, 24 с.
13. Валгина Н.С., (2003), Теория текста. Москва: Логос, 173 с.

14. Водясова Л.П., (2013), Способы соединения компонентов сложного синтаксического целого в современном эрзянском языке, Вестник Удмуртского Университета, 2, с.32-38.
15. Игоревич С.О., (2010), Анализ преобразований прозаической строфы при переводе научно-публицистических текстов (на материале перевода с английского языка на русский отрывка второй главы книги Дэвида Фрейделя, Линды Шеле и Джоя Паркера «Вселенная майя: три тысячи лет на пути шамана»). Дипломная работа. Москва, 83 с.
16. Мамедова С., (2011), Дискурсивные функции параллельно–логических и цепных связей (на материале английского и азербайджанского языков), Вестник КазНУ. Серия филологическая, 4(134), с.155-158.
17. Мухторов З.М., (2013), Структура и семантика текста (на материалах таджикского и русского языков). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Душанбе, 47 с.
18. Папуша И.С., (2010), Особенности сложного синтаксического целого художественного текста, Вестник МГОУ, 1, с.30-34.
19. Садыхова С.А., (2010), Композиционно-смысловая структура сложного синтаксического целого. Баку: Нурлан, 61 с.
20. Солганик Г.Я., (2001), Стилистика текста. Москва: Флинта: Наука, 256 с.
21. Шхапацева М.Х., (2011), Сложное синтаксическое целое как единица языка и речи, Вестник АГУ, 3, с.1-3.
22. Beşirov K., (2008), Azərbaycan türkçesinde cümle üstü birlikler. Doktora tezi, İstanbul, 198 s.